

УДК 94 (4) "313/1453"; 347.

Л. Дячук, доц.

МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ У РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОМУ СІМЕЙНОМУ ПРАВІ

В статті досліджуються види власного майна підвладних дітей в контексті їх правової еволюції в межах античної (римської) та християнської (греко – римської) цивілізації.

Ключові слова: майнові відносини, домовладика, підвладні діти, особисте майно, правове регулювання, античність, християнство, еволюція.

В статье исследуются виды собственного имущества подвластных детей в контексте их правовой эволюции в пределах античной (римской) и христианской (греко – римской) цивилизаций.

Ключевые слова: имущественные отношения, домовладика, подвластные дети, личное имущество, правовое регулирование, античность, христианство, эволюция.

In the article legal evolution of the types of personal property of servient children are probed within the limits of ancient (Roman) and Christian (greco – Roman) civilizations.

Key words: property relations, head of household, servient children, personal property, legal regulation, antiquity, Christianity, evolution.

Проблеми відносин батьків та дітей завжди викликали великий науковий та громадський інтерес дослідників, педагогів, політиків та інших категорій суспільства. Кожна цивілізація відобразила специфіку відповідної тематики на гносеологічному, аксіологічному та онтологічному рівні. Однак, якщо дослідження філософів, соціологів, філологів, істориків розкривали сам феномен відносин батьків та дітей, як свідчить досвід усіх цивілізацій, то шляхи їх врегулювання залишились за сакральними (в традиційному суспільстві) та правовими нормами суспільства. Слід зазначити, що релігійні правила завжди відігравали роль правових принципів у традиційному суспільстві, на засадах яких формувалися юридичні норми, інститути та правові системи. Юридична наука не тільки застерігає індивідів на рівні чинного законодавства та розробляє правові засоби врегулювання суспільних відносин, але й пропагує відповідні цінності, які можуть стати алгоритмами духовного та матеріального буття відповідного соціуму. Тому досвід врегулювання правовідносин батьків та дітей в античній (римській) та християнській (греко-римській) цивілізаціях завжди викликав непідробний інтерес богословів (починаючи з апостолів), науковців, митців та небайдужих членів суспільства. Безсумнівно, що вказані проблеми залишаються актуальними для вітчизняних юристів-дослідників в контексті витоків та генези правової культури Русі – України на християнській основі, які пов'язанні з духовними і науковими центрами античного та християнського світу. Таке усвідомлення в нашій країні існувало ще з часів Св. Іларіона, який писав, що "наша країна була завжди відома в усіх чотирьох сторонах світу" [1]. В його історичній концепції, відображеній в "Слові про Закон і Благодать", цілком виразно відтворюється сакральний зв'язок: Єрусалим – Константинополь – Київ (не забуваючи Вічного Міста апостолів Петра та Павла). Українські та інші мислителі ранньо – нового часу взагалі називали Київ другим Єрусалимом [2].

Через монументальний стиль мислення Іларіон та інші руські мислителі акцентували увагу на явищах, що мають як іманентне, так і трансцендентне значення і, очевидно, бачили своє завдання в спрямуванні цих ідей в практичну сферу повсякденного життя. Не випадково Київ після поширення християнства, як засвідчує історична та історико – правова література, став містом богословських пошуків, перекладів, систематизації і осмислення канонічного та християнізованого римського права. Тому, при дослідженні таких сакральних явищ, як шлюбно-сімейні відносини в традиційному суспільстві, сучасний дослідник, очевидно, повинен враховувати духовний та інтелектуальний досвід християнської правової традиції, творці якої досліджували профанне в кон-

тексті сакрального, розглядаючи повсякденне життя людини та суспільства через ідеї Божественного Одкровення та християнсько – церковного вчення.

Прикладами всебічного осмислення особистих і майнових відносин батьків та дітей на рівні юридичного дискурсу являються наукові праці таких відомих дослідників з історії та догми римського права, як Ф. Шулін [3, с. 250 – 252], Ю. Барон [4, 862 – 872], В. Хвостов [5, С. 96, 252 – 253, 401 – 402], Й. Покровський [6, с. 442 – 443], Н. Боголепов [7, с. 251, 508], Д. Грім [8, с. 435 – 437], М. Казер [9, 214 – 216], І. Новицький, І. Перетерський [10, 140 – 142], Д. Дождєв [11, 272 – 279], Ч. Санфіліппо [12, с. 114 – 115; 129 – 131,], О. Підопригора [13], Є. Харитонов [14, с. 289 – 291], В. Макарчук [15, 94 – 95]). Значну наукову цінність у даному контексті мають дослідження з історії греко-римського (візантійського) права, авторами яких були такі візантологи, як Л. Міттайс [16], Л. Загурський [17], Ф. Шенвіц [18], Є. Ліпшиц [19, с. 51 – 53] та інші.

Тим не менше, новий ракурс бачення сучасного дослідника не може не виявити певні гносеологічні прогалини в контексті еволюції правової системи *Ромейської імперії* на її християнській стадії розвитку. Особливо актуальними є проблеми агональних та антагоністичних відносин античної та християнської цивілізацій на рівні юридичного дискурсу, коли на юридично-технічних матрицях римського права та аксіологічній основі християнських цінностей, що регулювались суспільні відносини в часи ранньовізантійського періоду, формувалось право в контексті наступної тріади: християнське вчення – канонічні норми – правовий механізм регулювання міжособистісних та майнових відносин. Наше завдання полягає в тому, щоб систематизувати дослідження та дослідити невідомі юридичні явища, що в процесі еволюції майнових відносин батьків та дітей в часи так званого "вульгаризованого" римського права (IV – VI ст.) зазнали відповідних змін.

Генеза майнових відносин батьків і дітей в контексті правової системи греко-римської імперії, почалася ще в архаїчний період римського права, коли йшлося не про правовідносини, а про визначене традицією ставлення *pater familias* до тих, хто знаходився під його *patria potestas*. Підвладні сини, як і раби, могли вступати за нормами звичаєвого права (*mores*) та з дозволу *pater familias* в договірні майнові відносини з третіми особами, але усі вигоди від таких правовідносин завжди отримував *pater familias*, оскільки особа *aliene iuris* не мала права на власність, хоча боргові зобов'язання покладались на підвладного сина [12, с. 130].

Винятковими були зобов'язання, що виникали із деліктів, коли домовладика був змушений визначатись

щодо вибору однієї із двох форм врегулювання юридичної проблеми: одна з них мала на увазі відшкодування майнових збитків через застосування процедури, що належала до особистісного змісту *patria potestas*, і передбачала *jus poxae dandi pater familias*; тобто *pater familias* мав право манципації підвладного сина на користь суб'єкта вимоги (порушеного права); інша формально-юридична можливість полягала у тому, що батько мав побічне зобов'язання за речовий делікт сина і міг взяти майнову відповідальність та відповідні зобов'язання на себе [12, с.115, 129, 130]. В інших, безделіктних випадках, ризик фактично покладався на третю особу, яка законно вступила у майнові відносини з особою чужого права. Натомість батько останнього відповідав тоді, якщо він уповноважив підвладного сина щодо укладення відповідної угоди. Така конструкція, на думку Д. Дождева, дозволяє кваліфікувати режим набуття через підвладного сина як пряме *представництво* від *familia*, яка формалізується в особі глави сімейства [11, с.273]. Натомість відповідальність сина через угоду без доручення є зворотною стороною індивідуалізації *familia*, як сукупного суб'єкта в цивільному обороті, де *pater familias* набуває статусу єдиного повноправного члена сімейства.

Індивідуалістичне сприйняття внутрішньосімейних відносин, зауважує Д. Дождев, посилюється в передкласичний період, що об'єктивно ставило в невідгідне становище підвладних *pater familias* і завдавало шкоди такому органічному утворенню, як давньоримська патріархальна *familia* [11, с. 273 – 274]. Але діалектика еволюції патріархальної сім'ї давньоримської *civitas* полягала в тому, що посилення *patria potestas* в умовах поступової формалізації *familia* на рівні позитивного права було *історичним викликом*, який обумовлював іманентну *відповідь*, що виражалась в появі правових норм-принципів, які, при абсолютній владі глави сімейства, надавали внутрішньо-сімейним відносинам більш гармонійного і нормативного характеру. Отже, справедлива позиція *pater familias* щодо підвладного сина, в контексті відомої конструкції (домовладика – підвладний син – третя особа), стало можливою з появою інституту претора, суб'єкти якого усвідомлювали необхідність правового врегулювання сімейних майнових відносин. З часів появи інституту претора сучасні дослідники починають відлік передкласичного періоду римського права, що характеризується виникненням нових форм юридичних угод та правочинів, а також становленням римської правової науки [11, с.16-17, 23-34].

Претор, передусім, передбачив можливість в окремих випадках (в контексті відомої конструкції) відповідальність домовладика, що була регламентована преторським позовом – *actiones adjecticiae qualitates*, в якому повноваження батька були поєднані з діями сина [12, с. 130]. Така норма не тільки захищала інтереси третьої особи, але й виражала тенденцію до врегулювання майнових інтересів домовладика та *persona alieni juris* (сина чи раба).

В ці ж часи поширюється практика надання *підвладному* сину *батьківського пекулію* (*peculium profectum*) для самостійного управління. Тобто йдеться про майно домовладика в межах якого підвладний син міг укладати угоди від свого імені [12, с. 133; 3, с. 250-251]. Але, право на створення і юридичне існування пекулія мав лиш домовладика, оскільки тільки він, як *persona sui juris*, володів *patria potestas*. Таким чином, пекулій в будь-який час міг бути скасований, а майно повернуте його власнику.

Саме походження *rescuium* залишається малодослідженим. Наприклад, юрист Марціан (поч. III ст.) вважав,

що його породила юридична практика давніх предків (D. 15.1.40). Натомість В. Хвостов підкреслює, що пекулій був відомий уже в часи Плавта (*Titus Maccius Plautus*, (?254 до н.е. – 184 до н.е.) – *видатний римський комедіограф*), але пекулярна система, на його думку, не могла мати значного розвитку, поки домовладика не був зобов'язаним юридично відповідати за угоди, котрі укладав в межах пекулію його підвладний син [5, с. 262]. В цьому ж контексті В. Хвостов цілком влучно підкреслив, що тільки з появою преторського *actio de rescuium* виникла можливість доручити підвладному сину самостійне ведення цілих промислових підприємств за рахунок *pater familias* [5, с. 263]. Однак, на наш погляд, така конструкція сформувалась в передкласичному праві, а не в рамках класичного як у В. Хвостова, тобто тоді, коли найбільш активно розвивались такі форми права як преторський едикт та *actiones* – позови преторського походження. Наша позиція цілком корелюється з підходами Чезаре Санфіліппо, який в догматично-системному дослідженні з римського права залучає матеріал з історії римського права, розміщуючи відповідну тематику в межах передкласичного періоду [12, с. 130]. Втім, він був непоодиноким, застосовуючи в контексті викладу системи римського права важливі для розуміння юридичних явищ історико-правові сюжети. Так, Д. Дождев, який у підручнику "Римське приватне право", що був створений за пандектною системою, виявив також у численних історичних екскурсах гідний уваги історико – правовий досвід, однозначно між тим заявивши, що *actio de rescuium* з'явився "ще в передкласичну епоху" [11, с. 272].

Дійсно, за логікою речей, коли у передкласичний період поширилась практика надання підвладним особам *пекулія*, то в умовах динамічного розвитку торгівельного обороту (Momsen, 3.11.117), характерного для цього часу, необхідно було врегулювати пекуліарні відносини (за конструкцією: *домовладика – підвладний син чи раб – третя особа*), що б захистити майнові інтереси потерпілої сторони. Це й обумовило появу *actio de rescuium* та особливості його процесуально-правового змісту.

Згодом, в період між названим преторським позовом та Постійним едиктом (130 р. н.е.) (після *останнього припиняється преторська нормотворчість*) з'явилися ще кілька видів *actiones*, які, відповідним чином, врегульовували різні ситуації, пов'язані з пекуліарним майном [11, с. 275 – 276]. Так, *actio de iudicati rescuium* передбачив вимогу про виконання домовладикою судового рішення, що було ухвалене проти підвладної особи (D. 15.1.3.11). Така юридична конструкція була наближена до *прямого представництва* інтересів домовладика підвладним управителем пекулію [11, с. 272 – 278]. In *potestas filia familias*, в контексті волевиявленню домовладика, завдяки появі *rescuium* і *actiones* претора, здобули обмежену свободу підприємницької діяльності. Безперечно, це частково впливало на особисті відносини батьків та дітей, оскільки вияв тенденцій до свободи в одній сфері відносин іманентно міг вплинути на іншу. Тим більше, що в масовій свідомості населення Риму довготривалий пекулій сприймався як власне майно підвладного.

Не випадково, що юрконсульт Помпоній (в даному контексті) допускав в коментарях до Квінта Муція Сцеволи (понтифіка) гіпотетичне укладення підвладним сином угоди з третьою особою без волевиявленню *pater familias* (D. 15.1.49). Нехай такі дії підвладного опісля схвалювались або піддавались осуду, однак сама можливість вільного рішення підвладного свідчила про посилення тенденції до зміни його правового становища у речових відносинах з батьком.

У зв'язку з тим, що прибутки від пекулію передавались домовладці, претор передбачив нову форму позову – *actio de in rem verso* (Gai, 4.72), який визначав юридичну відповідальність *pater familia* в межах набутого з пекулію майна. Це виводило підвладного сина з-під такої відповідальності та надавало можливість для оперативного укладення наступних угод.

Особливий рівень довіри виявлявся до підвладного, який призначався капітаном (*magister navis*) або господарем торговельного судна (*exercitor*) (С. 14.1.1 рг; 14.1.1.19). Звичайно, що навіть підвладна особа, якій були надані такі повноваження, не була безвольною істотою під абсолютною владою *pater familias*. Тим не менше, юридична відповідальність, як і в усіх інших випадках з пекулієм, покладалась на домовладку, а підвладний відповідав, за існуючою традицією сімейного права, лише перед *pater familias*. Кредитори ж за результатами угоди могли вимагати відшкодування усієї суми збитків від домовладки за *actio exercitoria*. Натомість *actio institoria* використовувався за тим же принципом, але в обставинах, коли в якості пекулія підвладний отримував від домовладки право на управління підприємством (Gai, 4.7.1; D. 14.). "Завдяки цим позовам, – зауважував Н. Боголепов, – за підвладними визнається деяка доля правоздатності: раніше за цивільним правом вони не могли своїми діями зобов'язувати домовладку, а тепер отримали таку можливість. Однак у цій можливості вже було закладено послаблення влади домовладки, оскільки раніше вона цілком поглинала особистість підвладного, а тепер ця особа трішки виділилась, набула деяку самостійність в галузі цивільного ("гражданского") права" [7, с. 508]. Цілком погоджуючись з оціночними судженнями відомого вченого про значення позовів в еволюції прав підвладних осіб слід зазначити, що дослідник пов'язує це з *цивільним правом*. Натомість загальновідомим є положення, що все, що пов'язано з батьківським пекулієм та відповідними *actiones* відноситься виключно до *преторського права*. Для того, щоб правильно зрозуміти позицію вченого, необхідно взяти до уваги одну деталь, а саме примітку, що знаходиться на тій же сторінці, в якій дослідник зауважує наступне: "В області державно-господарственого права *filiifamilias* (законні діти) приобрели значительную самостоятельность еще раньше 3-го периода (рос.)". Таким чином Н. Боголепов у попередньому фрагменті використовує поняття *цивільного* ("гражданского") права, як права приватного, що разом із *державним* правом складає систему римського права. Такий підхід більш характерний для праць з системи/догми римського права, але не для всіх дослідників. Наприклад, такі романісти як Й. Прковський, В. Хвостов, Фр. Шулін, Дм. Дождев та інші, в працях як з історії, так і з системи римського права використовують понятійно-категоріальний апарат, що відповідає римській правовій доктрині. Так, Й. Покровський з цього приводу писав: "На основі законів XII таблиць в подальшому розвивається система *національних-римських норм*, що застосовувались лише до римських громадян (*cives Romani*)...Ця система норм і називається *jus civile* або *jus Quiritium*" [6, с.108]. Відомі фрагменти з римської юриспруденції, систематизовані в Дигестах Юстиніана, підтверджують, що *цивільне право* охоплює як публічні, так і приватні правові інститути і походить від римської *lexmisi civitas* (община, громадянство, місто, держава; *civis* – громадянин) (D. 1.1.1.6; 1.1.11; 1.2.2.6; 1.2.2.12.). В процесі генези та еволюції цивільне право формувалось і розвивалось зявдяки "законам, плебісцитам, сенатконсультам, декретам принципів та *auctoritate prouduentium* (роздуми мудреців; інтелектуалів; вчених;

науковців і т.п.)" (D.1.1.7). Натомість преторське право, як зауважив Емілій Папініан, "це те, яке ввели претори для сприяння цивільному праву або для його доповнення або виправлення для суспільної користі" (D.1.1.7). В працях творців та систематизаторів "нового римського права" (XIX ст.) юридичні норми претора належать до самостійної системи *jus pretorium* [6, 320 – 341]. Тому в історико-правових дослідженнях існує чітка диференціація на *jus civile* (як традиційне публічно-приватне право), право народів, преторське право або *jus honogarium* та природне римське право. Окрім того, в Римі існував поділ на публічне, що стосувалось держави, та приватне право, яке "відноситься до користі окремих осіб" (D. 1.1.1.2). Останнє, за Ульпіаном, розпадається на приписи природного права, чи права народів, чи *цивільного* права. Отже, *цивільне* та *приватне* право за римською правовою доктриною співвідносяться як *загальне* та *часткове*. Таким чином, Н. Боголепов, давши оцінки відомим явищам, користувався в даному випадку не романістичною термінологією, а поняттями та категоріями XIX – XX ст.: в контексті дихотомії публічного (державного) та приватного (громадянського) права.

В цілому ж погоджуючись з відомим дослідником в його оцінках новелістичних явищ у період становлення пекуліарних відносин слід зазначити, що незалежно від форми преторських позовів, волевиявлення зацікавлених осіб, від ступеня свободи в підприємницькій діяльності підвладних осіб, *peculium profectium* існував на засадах основного і незмінного принципу, в якому поєднувались дії підвладного за волевиявленням домовладки та вигоди або юридична відповідальність *pater familia*.

Основний принцип *батьківського пекулію* проходить через усе римське та ранньовізантійське право. Важливе значення, в даному контексті, мала теоретична розробка пекулія та практичні рекомендації щодо пекуліарних відносин в працях римських юристів кінця передкласичного та класичного періодів. Окрім офіційних відповідей, вони використовували й інші жанри юридичної літератури. Особливо поширеними були коментарі до преторських едиктів та праць попередників, в яких (а також в інших жанрах римської юриспруденції) римські юристи намагались передусім дати відповідні визначення пекулію та проаналізувати різні гіпотези пекуліарних відносин.

Перші коментарі проблеми *пекулія* належали таким відомим юристам кінця докласичного періоду, як **Квінт Муцій** Сцевола (15.1.49) – консул 95 р., великий понтифік, автор *De jure civile*, яка була покладена в основу правової науки європейських народів [11, с. 27 – 28]; **Сервій** Сульпіцій Руф (D.) – консул, дослідник преторського едикту ("*Ad Brutum*") (*Брут* М. Ю. – претор 140 р, разом з *Публієм Мусієм Сцеволою та Манієм Манілієм*, був творцем *цивільного права* – D.1.2.2.39); учень Сервія, **Алфен** Вар – консул 39 р. до н.е., автор 40-а кн. "*Digesta*" (D. 15.3.16.) [20, с. 295; 21, с. 1228 – 1229] та Квінт Елій **Туберон** (Quintus Aelius Tubero, бл. 80 р. до н. е. – після 23 р. до н. е.), один з творців римської правової науки, автор більше 10-ти праць з публічного та приватного права, що визначив поняття пекулію, яке обговорювалось *Цельсом* (D. 15.1.6) та Ульпіаном (D. 5.1.7). Таким чином, римські юристи класичного періоду у своїх дослідженнях пекулію використовували не тільки першоджерела – преторські едикти та відповідні *actiones*, але й науковий досвід своїх вчителів та попередників.

Розробка різних гіпотез пекуліарних відносин здійснювалась: 1) засновниками та представниками двох юридичних шкіл – сабініанців та прокуліанців, визначених Помпонієм; 2) юристами II-го ст., які не належали уже до відомих шкіл; 3) правознавцями кінця II-го ст. –

сер. III-го ст., які були пов'язані з імператорським *consilium i*, окрім створення коментарів до преторських едиктів та праць засновників і учасників наукових шкіл (Муція Сцеволи, Сабіна, Плавція), давали відповіді на запити переважно імператорів династії Северів.

До **сабініанців** належали Атей Капітон, Месіурій Сабін (D. 15.1.2,4,25; D. 15.1.4,8; D. 15.1.24,41), Гай Кассій Лонгін, Яволен Пріск (D. 15.1.33, 35 4), Сальвій Юліан (D. 15.1.37), а також Секст Помпоній (D. 15.1.2, 4, 22, 23, 25, 34, 49) та Секст Африкан (D. 15.1.38). Останні не належали до сабініанців, але часто солідаризувалися з ними.

Пекулярні відносини досліджували також відомі юристи, яких Помпоній назвав **прокуліанцями**: Лабеон (D. 15.1.3.12; 15.3.1.1; 15.3.3.5-6), Прокул (D. 15.1.17; 15.1.47.), Ювентій Цельс (D. 15.1.6; D. 15.1.3.5; D. 15.1.7 pr), Нерацій Пріск (D. 15.3.18; D. 15.1.9; 15.3.19) та Плавцій (D. 15.1.47; 15.1.48; Vat., 74, 82) [21, с. 322; 22, с. 978; 23, с. 406; 24, с. 153 – 154].

До 2-ї групи, що досліджували проблеми пекулію, відносяться незалежні від юридичних напрямків юристи II ст. Помпоній (D. 15.1.2, 4, 22, 23, 25, 34, 49), Гай "Інституції" (Gai., 2. 94 – 95; 4. 70 – 74; D. 15.1.10; 15.1.27; 15.1.29; 15.3.4), Флорентін (D. 15.1.39) і Трифонін (D. 15.1.57; 15.3.6).

До останньої категорії юристів (3 гр.) – дослідників пекулію, належать знамениті юристи, тісно пов'язані з *consilium* та іншими владними інститутами доби імператорів Северів, такі як Папініан (D. 15.1.50), Марціан (D. 15.1.40), Павло (20 фрагментів в 4-х тит. 15-ї кн. Дигест Юстиніана) та Ульпіан (29 фрагментів – там само).

Таким чином, більшість відомих юристів класичного періоду (I – III ст.) у необхідних та доцільних формах правового дискурсу римської юриспруденції (*digestarum, regularum, quaestiones, disputationes, responsa*), серед яких переважали, як зазначалося, коментарі до преторського едикту та праць авторитетних попередників, безпосередньо виразили своє ставлення до пекулію, який за всіма ознаками, набутими в процесі еволюції (від Лабеона до Ульпіаном), перетворився в самостійний інститут приватного права. Окрім численних гіпотез пекуліарних правовідносин [25], класичні юристи, як продемонстрував Юліус Барон [4, с. 864 – 866], зосередились передусім на визначенні пекулію (D. 15.1.5.4; 15.1.4 pr) та його складових частинах (D. 15.1.7. 1 – 2; 15.1.40), на правовідносинах підвладного сина і *pater familias* (D. 15.1.39; 15.1.47.6), а також на причинах втрати юридичних підстав для існування **батьківського пекулію**: а) якщо домовладика забирає пекулію – (D. 15.1.8); б) якщо припиняється *patria potestas* – (D. 15.1.53). За конституцією імператора Клавдія, яку цитує Ульпіан, пекулію втрачає свої ознаки і перетворюється в особисте майно підвладного сина, якщо усе майно батька казна забирає за борги (D. 4.4.3.4). Таким чином римські юристи значно розширили правовий зміст пекулію, розробили і сформували його правову концепцію, яка стала юридичною основою *інституту пекулію*, а відповідні правові дослідження – основними гносеологічно-правовими джерелами імператорських конституцій (IV – V ст.) та законодавства Юстиніана.

Попри філігранність юридичної техніки, особливості правового змісту та юридичну силу самих праць класичних юристів та їх фрагментів (D. 15. 1-4), основні принципи, що сформувались ще в передкласичний період, зберегли традиційне значення як в класичній юриспруденції, так і в Дигестах Юстиніана. Незалежно від існуючих ментальних стереотипів пізньоантичного римського суспільства щодо прав на пекуліарне майно підвладних, *peculium profectum*, за юридичною приро-

дою *romanum familias*, завжди належав главі сімейства. Одним із критеріїв такого становища була правова норма, що увійшла в Інституції Юстиніана і виражала у відповідному контексті правоможливість власника і навпаки, відсутність такого права у *підвладного*: "...Не можуть заповідати ті особи, які підпорядковані чужій владі. ...Такі особи (за законом) не можуть заповідати навіть з дозволу батьків" (I. 2.12 pr).

Тим не менше, на відміну від проблеми особистих відносин домовладки та підвладного сина, яких юридично не існувало, оскільки правовідносини передбачають не менше двох право- та дієздатних суб'єктів, у майновій сфері завдяки преторам та римській юриспруденції почали формуватись нерівноправні, але законні пекуліарні відносини.

Однак, ре-еволюційні зміни стосовно правоздатності підвладних осіб у сфері майнових відносин стали результатом правової політики у сфері інститутів шлюбу та сім'ї першого принцепса (імператора) Юлія Октавіана Августа (27 р. до н.е – 14 р. н.е). Цілковитим новим явищем в майнових правах підвладних синів, що з'явилося в добу Октавіана Августа, був ***peculium castrense*** (*табірний або військовий пекулію* – *in castris*). Порівняно з *peculium profectum*, військовий пекулію мав інше походження, юридичну природу та правовий зміст. Він надавався воїну в якості пожалування, військової здобичі, премії та ін. Більш розширене визначення *peculium profectum* дав римський юрист Емілій Макр (*молодший сучасник Ульпіана* (170 – 228 pp.)): "Військовий пекулію – це те, що подаровано батьками і родичами тому, хто знаходиться на військовій службі або що сам підпорядкований батьківській владі син набув на військовій службі, тобто те, чого він не міг би набути, якщо б не служив. Бо те, що він міг набути і без військової служби, не являється його *peculium castrense*" (D. 49.17.11). Таким чином не стільки джерело походження, а, передусім, публічне становище підвладного сина визначає правовий статус майна, набутого ним під час виконання військових обов'язків.

На відміну від *profectum peculium*, домовладика міг стати лише узурфуктарієм табірної пекулію підвладного сина. Однак, таке право мало умовне значення, оскільки залежало від волевиявлення підвладного сина. Натомість останній, окрім володіння, обороту та управління, мав право розпорядження у формі заповіту, а згодом на його прижиттєве відчуження [12, с. 130]. Стосовно правової природи ***peculium castrense*** науковий інтерес викликає правове положення Папініана, що викладене в наступній формі: "Батько, який віддає сина-воїна в усиновлення (*in adoptionem*) не може відняти у нього пекулію, який колись син придбав по праву військової служби. На цій основі і при емансипації сина з під своєї влади він не може відняти у нього пекулію, оскільки, навіть залишаючи (сина) в сім'ї, він не має права його (пекулію) відібрати" (D. 19.17.11). Не випадково фрагмент Папініана подається зразу ж після визначення *peculium castrense* Макара, оскільки залучивши три різних гіпотези пекуліарних відносин юрист розкриває правову суть *peculium castrense*.

Єдиний зв'язок з домовладикою у даному випадку – це право на успадкування майна з ***peculium castrense***, при умові відсутності дітей у підвладного сина [19, с. 53]. Натомість, якщо останній не залишив заповіту на таке майно, то вступало в дію положення не про успадкування, а про батьківський пекулію і майно, таким чином, однозначно переходило до *pater familias* (D. 49.17.11). Це положення, як зауважив Ф. Шуліп, було відмінено імператором Юстиніаном [3, с. 251]. В будь-якому разі, перший римський принцепс-імператор

Октавіан Август цілком свідомо вступив у протиріччя з античною римською традицією, оскільки усіляке майно, набуте підвладними, вважалось власністю *pater familias*, а сам підвладний за визначенням *nihil suum habere possunt* (не може мати нічого свого) [12, с. 130]. Це був перший прецедент обмеження батьківської влади в сімейно-майновій сфері, а також появи, таким чином, майнових сімейних відносин осіб, які мали цілком протилежний *status familia*.

На думку дослідників, майно власника *peculium castrense* в процесі історичного розвитку періодично зростало, оскільки оплата військової служби з часів Октавіана Августа (225 динаріїв у рік) з плином часу збільшувалась. Так, імператор Доміціан збільшив її на одну третину, а в часи імператорів Северів вона зростає в півтора рази [26]. Це, звичайно, розширяло межі свободи підвладного-воїна в майновій сфері, але такі зміни не впливали на подальший процес набуття ним майнової самостійності в юридичному сенсі. Тому радикальним уявляється захід імператора Адріана (117 – 138 рр.), який передбачив спадкові права підвладного сина-воїна на майно своєї дружини, що раніше було об'єктом спадщини лише *pater familias* (D. 49.17.13,16). Більше того, імператор дозволив воїнам звільняти власних рабів (*ibid*). Таке рішення стало ознакою розриву з попередньою традицією, оскільки право на *manumissio* належало лише *pater familias*. Однак, законодавець очевидно керувався у даній ситуації принципом – чия власність, того право. Для підтвердження такої думки звернемось до сентенції Ульпіана, який писав: "... Майно сина, що входить в склад військового пекулію, розглядається як майно особи свого права" (D. 14.6.). Таким чином, в контексті майна військового пекулію з різними джерелами його походження, підвладний воїн вважався за відповідною юридичною фікцією особою свого права в межах власного майна.

Разом з тим, Адріан розповсюдив дію *peculium castrense* на ветеранів (Inst. Just. 1.2.12 pr), статус яких, в контексті тлумачення Ульпіана, відповідав правам діючих воїнів. Таким чином, через вказані правові норми був запроваджений механізм зростання самостійності підвладного сина у майновій сфері, що знайшло продовження в період доміну завдяки започаткованій Константином I християнізації античного права імперії та новим якостям імператорської законодавчої влади.

Отже, новий виток змін в майнових відносинах домовладки та його підвладних синів був пов'язаний з легітимізацією християнської Церкви за *Медіоланським едиктом* 313 р, який започаткував у імперії довготривалий процес християнізації публічного та приватного права [20, с.161-181]. Імператор Константин I, метою якого була законодавча політика приведення, передусім, норм інститутів шлюбу та сім'ї у відповідність християнським цінностям, не обмежився юридично-технічними засобами до розширення правового впливу норм *peculium castrense*, як імператор Адріан та класичні юристи, а запровадив новий вид особистого майна підвладних синів – *peculium quasi castrense*. На думку Й. Покровського походження такого пекулію пов'язано з наступними обставинами: "Коли з переходом до абсолютної монархії всі види державної служби було зрівняно, правила про *peculium castrense* були перенесені на майно, набуте сином на службі цивільній, на так званий *peculium quasi castrense*" [6, с. 442]. Таким чином, *peculium quasi castrense* складався з майна, що надавалось у власність підвладним особам за службу в імператорських владних інститутах, включаючи (пізніше) навіть службу в християнській Церкві. Цілком погоджуючись з позицією Й. Покровського, мусимо зазначити, що у відомого ученого йдеться про юридичні підстави появи *peculium quasi castrense*, а мотиви, як уже зазна-

чалось, обумовлювалися християнізацією римського права. Останнє, як відомо, передбачало як посилення юридичної відповідальності особи за відомі правопорушення, так і зростання особистої свободи, яка поступово набувала розширення під впливом догми про рівність усіх християн перед Господом Богом.

Отже, власниками *peculium quasi castrense* за конституцією Константина I від 326 р. вважалися придворні особи, радники, чиновники імператорської канцелярії (C. 12.30 (29).1). Наступні імператори передбачили поширення відомого пекулію на інші категорії службовців. Так, імператори Гонорій та Феодосій II у двох конституціях (*обидві набрали чинності в квітні 422 р.*) поширили *peculium quasi castrense* на чиновників державного апарату, а саме на *acesorіe* (адсесорів)(ads- = ass-) – помічників адміністраторів вищого рівня (*інший варіант*: податківці) (C. 1.51.7), а також на адвокатів (C. 2.7.4). В конституції особливо наголошувалось, що правовий статус майна адсесорів, набутого чесними і законними засобами, відповідає *peculium castrense* (C. 1.51.7). В конституції імператорів Феодосія II та Валентиніана III (? 444 р.) йдеться про такі права імперських архіваріусів, писарів та реєстраторів (C. 12.36.6). За іншим виданням цей акт належав Константину I.

Особливий інтерес викликає конституція імператора Лева I Макелла 472 р., який поширив *peculium quasi castrense* на представників ієрархії християнської Церкви: єпископів, пресвітерів та дияконів (C. 1.3.33(34)). Звичайно, представники кліру не були державними службовцями, але сам акт імператора свідчить про особливу форму взаємовідносин (*симфонію*) імператорської влади та християнської Церкви. Разом з тим, Юстиніан не тільки доповнив і скорегував нормативний акт Лева I, а концептуально обґрунтував право представників кліру на особисте майно незалежно від їх сімейного статусу. Окрім згаданих в новелі Лева I єпископів, пресвітерів (священників) та дияконів, Юстиніан поширив такі ж права на іподіяконів, церковних співців та читців, вилучивши з переліку єпископський чин (Nov. 123,19).

Насамкінець, одна із конституцій Юстиніана розкриває правову природу *peculium quasi castrense*, сприймаючи її через юридичну фікцію, і визначає її принципи та межі (C. 3.28.37). Основним принципом такого виду пекулію було заповідальне право його власника. Отже, *peculium quasi castrense* охоплював найбільш активні категорії населення, яке формувало матеріальні та духовні основи християнської цивілізації.

Німецький дослідник Макс Казер, розуміючи, що такий правовий статус майна, яке входило в *peculium quasi castrense*, відповідає лише, за його висловом, "вульгаризованому" римському праву, визначив його (в другій частині історії римського приватного права) als *Eigenvermögen* ("як власне майно") підвладних синів [9, с.153]. Однак, таке "вульгаризоване" римське право сприяло не тільки розширенню майнової самостійності *persona aliene juris*, але й забезпечувало, в умовах відомого обмеження прав *pater familias*, особисту свободу (у певних межах) підвладних осіб. Таким чином, зростання прав у майновій сфері підвладного сина очевидно обумовлювало зростання його особистої свободи.

Стосовно успадкування майна з обох видів пекулію імператор Юстиніан запровадив цілком нові правові принципи, відмовившись від існуючих до нього систем успадкування за цивільним, преторським та попереднім імператорським правом. Право на спадщину пекулярного майна передбачалось, звичайно, й для батька, але, разом з іншими спадкоємцями, відповідно до визначеного за 118-ою Новелою Юстиніана порядку успадкування. Тільки при відсутності дітей у спадкодавця батько, разом з іншими спадкоємцями *другої черги*, мав право на спадкове майно підвладного чи еманси-

пованого сина. Таким чином, завдяки активному волевиявленню імператора, була сформована система спадкування за законом виключно за когнатським принципом і почерговим порядком успадкування. Це, передусім, сприяло формуванню іншого типу сім'ї за вказаним принципом, положення про яку стали джерелом подальших змін в період законодавчих реформ Ісаврійської династії (Ecloга), що найбільш конквентно порівняно з іншими відображали ідею християнських шлюбно-сімейних відносин [27, с. 57].

Окрім того, ранньовізантійські імператори намагалися залучити нові норми, що сприяли розширенню прав на майнову самостійність, яка іманентно сприяла реалізації для підвладних християнського ідеалу свободи. Важливе значення у цьому сенсі мав інший вид майна, яке набували підвладні діти [5, с. 401]. На думку німецького дослідника Міттайса та його послідовників, такі ідеї виражала у певному сенсі грецька правова доктрина [16, с.238]. В будь-якому разі, Константин Великий в 319 р. запровадив новий вид власності підвладних дітей, який походив з материнської спадщини, на яку раніше претендували домовладика дітей та родичі його дружини. Після едикту Константина 319 р. право власності на материнське майно передбачалося за дітьми, а право на узурфрукт та управління майном отримували їх *pater familia* (С. 6. 60.1).

І насамкінець, Юстиніан, як і в інших галузях права, реформованими за *Lex generalis* (імператорські *constitutio*, а після появи Кодекса – новели) запровадив нову систему, яка, природно, не відповідала його власним Дигестам і римській правовій традиції: все набуте підвладним сином, окрім того, що було придбане на кошти батька, вважалося по праву власністю сина (С. 6.6.8; С. 2.9.1). Таким чином, було систематизовано порядок різних видів пекулію, який забезпечував підвладному значно вищий рівень майнової самостійності. Однак домовладика, як раніше, мав право на узурфрукт та управління майном.

В цей же час Юстиніан передбачив майнові права підвладних, яке юристами XIX ст. було названо *bona adventicia irregularia* [5, с. 402]. До такого виду майна підвладних дітей належало те, що було отримано ними від будь-якої (окрім батька) приватної особи, без жодних правових зобов'язань. На таке майно *pater familias* не отримували узурфрукт і не мав права на управління, оскільки, за самим визначенням *bona adventicia irregularia*, така умова прямо визначалась при передачі підвладному майна (С. 6.61.8.1; Nov. 117. 1, Nov. 118. 2). Отже, кількість названих виключень, що не відповідали римській правовій традиції, поступово зростала і "справа, – як зауважив В. Хвостов, – закінчується тим, що старий принцип цілковито втрачає значення" [5, с. 401].

Отже, в добу Юстиніана майно підвладних дітей поділялось на *вільне* та *невільне* [8, с. 436 – 437]. Основним критерієм (принципом) визначення *вільного* майна являється те, що *pater familias* при жодних обставинах не міг стати узурфруктарієм і претендувати на управління таким майном. До цієї категорії майна підвладних належали в часи Юстиніана такі його види: 1) *peculium castrense*; 2) *peculium quasi castrense*; 3) *bona adventicia irregularia*. Усе майно *peculium castrense* та *peculium quasi castrense* підвладні сини могли відчувати при житті та передбачити умовне надання його будь-якій особі по праву заповіту. Натомість щодо *bona adventicia irregularia* підвладні діти права заповіту не мали, що саме по собі було акцентом Юстиніана в сторону існуючої раніше правової традиції.

Така позиція візантійського реформатора і систематизатора права ще більше виявилась в контексті так

званого "невільного" майна підвладних дітей, на яке батько зберігав право узурфрукта та управління, а діти лише мали право користування та розпорядження. Ідеться про наступні види майна підвладних осіб: 1) *peculium profectium*, відомий з передкласичних часів, майном з якого користувались і управляли лише підвладні сини; 2) *bona adventicia regularia* – майно, отримане підвладними дітьми від матері або третіх осіб, на яке також мав право узурфрукта та управління *pater familias*. Важливе значення в контексті християнізації римського права мало поширення *bona adventicia regularia* на підлеглих осіб як чоловічої, так і жіночої статі.

Таким чином, під впливом християнських цінностей та грецького права в часи Юстиніана вдалось суттєво змінити правоздатність та дієздатність підвладних дітей, а також обмежити майнові права *pater familias*. Це означало, що патріархальна римська *familia* та її сімейний союз доби Юстиніана (до відповідних новел) втрачали традиційні ознаки, характерні для доби античності, і набували завдяки його законодавству такої форми, яка в значно більшій мірі відповідала християнському вченню та правилам канонічного права.

1. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т.1. X – XV ст./Передм. О. Сліпоушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпоушко. – С. 199 – 217. 2. Яковенко Н. Символ "Богохранимого града" у пам'ятках київського кола (1620 – 1640 – ві роки) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 324 – 330; Stupperich R. Kiev – das zweite Jerusalem. Ein Beitrag zur Geschichte des ukrainisch-russischen Nationalbewusstseins // Zeitschrift die Slavische Philologie. – 1935. – Bd. 12, nr 3/4. – S. 332 – 355. 3. Шулин Ф. Учебник истории римского права. Пер. с нем. И. И. Шукина. Под ред. В. М. Хвостова. – М., Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1893. – 609 с. 4. Барон Ю. Система римского гражданского права: В 6 кн. – СПб.: Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2005. – 1102 с. 5. Хвостов В. М. История римского права. – Пятое изд., исправл. и дополн. – М., Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 464 с. 6. Покровский И. А. История римского права. – Минск: Харвест, 2002. – 528 с. 7. Боголепов Н. Учебник римского права. Пособие к лекциям. Изд. третье. – М., Университет. тип., 1907. – 633 с. 8. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права. – М., Зерцало, 2003. – 496 с. 9. Kaser M. Das römische Privatrecht. Zweiter Abschnitt. Die nachklassische Entwicklungen. – München, Verlag C.H.Beck, 1975. – 680 с. 10. Римское частное право: Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. – М.: Юрист, 2003. – 544 с. 11. Дождев Д.В. Римское частное право. – М., Издат. группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. – 704 с. 12. Санфилиппо, Чезаре. Курс римского частного права: Учебник / Под ред. Д.В. Дождева. – М.: Издательство БЕК, 2000. – С. 400 с. 13. Підпригора А. О. Основы римского частного права. – К: Вентурі, 1997. – С. 94 – 95. 14. Підпригора А. О., Харитонов Е. О. Римское право: Підручник. – Київ, Юрінком Q, 2003. – 512 с. 15. Макаруч В. С. Римское частное право. – К., Аттіка, 2007. – 256 с. 16. Mitteis L. Reichsrecht und Volksrecht in ostlichen Provinzen des römischen Kaiserrechts. – Leipzig, 1891. 17. Загурський Л.Н. Личные отношения между родителями и детьми по римскому и французскому праву. Часть первая. Учение об отцовской власти по римскому праву. – Харьков, В Университетской Типографии, 1884. – 200 с. 18. Шенвиг Ф. Власть римского домовладыки. – Варшава – Москва: Товарищество М.О. Вольфа, 1914. – 317 с. 19. Липиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. – Л., Издат. Наука, 1976. – 230 с. 20. Рудоквас А. Д. О христианизации римского права в эпоху императора Константина Великого // Древнее право. – № 9. – М., 2002. – С. 161 – 181. 21. [Zimmern, Sigmund] Geschichte des Romische Privatrecht von Dr. Sigmund Willgelm Zimmern. Erster Band. – Heidelberg, den J.C.B. Mohr, 1826. – 412 s. 22. Long, George. Varus, Alfenus // Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology / Ed. by W. Smith. Vol. 3. – Boston: Little, Brown and company, 1867. – P. 1228 – 1229. 23. The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69. (Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott) – Cambridge University Press, 1996. – 1199 p. 24. Dictionary of Greek edited William Smith, Vol. III. – London, John Murray, Albemarle Street. – M.DCCC.XLIX. – P. 406. 25. An Introduction to the Study of Justinian's Digest. Ed Henry John Roby (1884). – New York, Cambridge University Press, 2011. P. 153 – 154. 26. Детальніше див.: Дячук Л. Батьківський пекулій в римській юриспруденції та законодавстві Юстиніана // Часопис Київського університету права. Український науково-теоретичний часопис. – К., Київський університет права НАН України, 2012/1. – С. 14-18. 26. Колобов А.В. Место легионеров в обществе римской империи (глава III) // Римские легионы вне полей сражений. – Пермь, Издат.- во Пермского университета, 1999. (www.designw.ru/nappla. html). 27. Zachariae von Lingenthal K.E. Geschichte des griechlich-romischen Rechts. – Aalen, 1955. – 422 s.